

חובתנו להעניק למתיישבים את האפשרות לממש את זכותם ל'חוזה הגון לדורות' על הקרקע שנקנתה במחיר עמל, יזע ודם

תא"ל (מיל.) עוזי קרן

היעדים הלאומיים המיוחדים של ההתיישבות בארץ ישראל, לפני הקמת המדינה, התמקדו בתחום החלת הריבונות, השתתפות במשימות הביטחון ופיזור האוכלוסייה. דרך הביצוע הייתה הקמת יישובים, פיזור יישובים בכל מקום שנדרש, רכישת קרקעות ועיבוד מקסימלי של הקרקעות האלה. היעדים הלאומיים האלה כמעט לא השתנו גם בעשורים הראשונים לקיום המדינה. גם אז נמשך ביצוע המשימה של הקמת יישובים, תוך שימת דגש על יישובי ספר ותוך הקדשת תשומת לב לנושא פיזור האוכלוסייה. בתחום הביטחוני השתלבה ההתיישבות בהגנה המרחבית, והייתה המובילה בנושא הקמת היאחזויות נח"ל. באופן עקרוני אפשר לומר כי היעדים הלאומיים לא השתנו עד היום, וראיה לכך אפשר למצוא בהצגת עיקרי תפיסתו של ראש הממשלה אריאל שרון כאשר לתרומתה של ההתיישבות למטרות הלאומיות בעת הזאת. ואלה העיקרים:

יעד ראשון – פריסת אוכלוסייה בפריפריה תוך שימת דגש על הנגב ועל הגליל.
יעד שני – שמירה על קרקעות המדינה.
יעד שלישי – השתתפות בשמירה על גבולות המדינה, נושא שהיה פעם במקום הראשון, אך כיום שוב אינו נדרש באותה מידה.
יעד רביעי – שמירה על מקורות המים ועל משאבי הטבע.
יעד חמישי – הבטחת קיום החקלאות כענף כלכלי יצרני.
יעד שישי – הבטחת מקורות מזון עצמאיים למדינה.
יעד שביעי ואחרון – העשרת תרבות ומסורת הכפר.

הקשרים בין רכיבי ההתיישבות – חקלאות, קרקע, ריבונות וביטחון – תמיד היו ותמיד יישארו שלובים זה בזה. כדוגמה לכך אביא קטע היסטורי. מעשה ההתיישבות

**"במרכז הסוגיה
התכנונית בישראל
ניצבת הדילמה
של מה חשוב
מזה: שמירת
השטח הפתוח או
המשך הפיתוח
המואץ של
תשתיות תחבורה,
יישובים ושכונות
למגורים; דווקא
גורמי התכנון
הלאומי, בשילוב
גופי הירוקים
ורשויות שמירת
הטבע, הת"צבו
לצד המעדיף את
השימור על פני
הפיתוח."**

בארץ ישראל שהחל בסוף המאה התשע עשרה, היה בראשיתו אקראי, והושתת על רכישת קרקע זמינה שעליה הוקמו היישובים הראשונים, כגון פתח תקווה, חדרה, נס ציונה, גדרה, יסוד המעלה, עין זיתים וראש פינה. החל מראשית המאה העשרים הפכה רכישת הקרקעות להתיישבות חקלאית מכשיר למימוש המעשה הציוני. קביעת יעדי ההתיישבות החלה כבר בעשור הראשון של המאה העשרים. מיד לאחר שתושבי הארץ הערבים זיהו את מעשה ההתיישבות כ"איום" עליהם והתחילו להתנכל לו, הפך רכיב הביטחון לבן לוויה קבוע של מעשה ההתיישבות. בתגובה להתנכלויות קמו ארגונים כמו השומר, פלוגות השדה, ההגנה, האצ"ל, הלח"י והפלמ"ח, שנועדו להגן על היישוב ועל תושביו. עם הגידול בהיקף ובעוצמה של מעשי האלימות הערביים כנגד היישובים, הפך השיקול הביטחוני למרכזי גם בתכנית ההתיישבות בארץ ישראל.

אבל למעשה התיישבות היה גם פן לאומי-מדיני. מאותו רגע שבו קמה הנהגה נבחרת במדינה, הפכה ההתיישבות להיות מכשיר פוליטי-לאומי למימוש המדיניות הכלכלית הטריטוריאלית של המדינה. אם עד הקמת המדינה מימשה ההתיישבות מבצעים שניתן גם

היום להתקנא בהם, כמו הקמתם של 52 יישובי חומה ומגדל או הקמה בן לילה של 11 יישובים בנגב בשנת 1946, הרי מאז 1949 מילאה ההתיישבות תפקיד חשוב גם בקליטת העלייה מאירופה ומהמזרח לצדם של ותיקי היישוב. ומוכן שהיה להתיישבות תפקיד נכבד נוסף: היא עסקה בהפרחת השממה ובשמירה על ריבונות המדינה, גם באמצעות ביצור הגבול הצפוני על ידי ההתיישבות ביפתח, במלכיה, ביראון, באביבים, בדוכב ובאבן-מנחם, בשתולה, בנטועה ובשומרה. וכמוכן אסור לשכוח את מבצע ההתיישבות בחבל לכיש בשנות החמישים, את הפיכתה של הערבה הצחיחה לרצף של יישובים מנאות הכיכר ועד אילת, וגם את צביעת גבולותיה הטריים של המדינה בצבע ירוק של היאחזויות הנח"ל, שרובן ככולן הפכו ליישובי קבע.

ההתיישבות שימשה גם ככלי מדיני מובהק למימוש הישגי המלחמה. ב-1967 היא מימשה את הבנייה ברמת הגולן, היא חידשה את היישוב היהודי בגוש עציון ובכפר דרום והיא הקימה ובנתה – במצוות כל ממשלות ישראל – את יישובי יש"ע באשר הם.

בתחילת המאה העשרים התבססה ההתיישבות הציונית החדשה על רכישת קרקע ועל יצירת מקומות עבודה ותעסוקה לפועלים היהודים שנאלצו להתחרות בעבודה הזולה של הפועלים הערבים. הדגם ההתיישבותי של אותם ימים התבסס על המודל הקולוניאלי במושבות ועל המודל הקומונארי בקיבוץ. אלה גם אלה היוו תשתית נוחה ביותר לכיבוש הקרקע ולכיבוש שוק העבודה. הקרקע בקיבוץ, במושב ובמושבה, למעט אדמות פרטיות מעטות, הייתה לאומית. והלאום הפקיד אותה בידי החקלאים כדי לשרת יעד לאומי. במהלך המאה העשרים השתנו האסטרטגיות ההתיישבותיות, ומאז ראשית המאה ועד מלחמת העצמאות הייתה הגישה הדומיננטית הגישה הדמוגרפית. מתוך גישה זו שינתה פעילות רכישת הקרקעות כיוון והתמקדה באזורים שבהם ניתן לעצב רוב יהודי. ריכוזים אלה היו באדמות עמק הירדן, בעמק יזרעאל, בגליל תחתון, בגוש זבולון וכן באדמות חדרה ובפתח תקווה עד רחובות.

האסטרטגיה הדמוגרפית התחלפה באחרת, כאשר מתוקף נסיבות הלחימה בשנות הארבעים והחמישים החלה בריחה המונית של הערבים מהארץ, ובמקביל החל גל העלייה הגדול בתולדות ישראל, שתחילתו בקליטת שארית הפליטה מאירופה והמשכו בקיבוץ הגלויות מהמזרח ומצפון אירופה. וכך, במקום מדיניות המתבססת על דמוגרפיה, התגבשה המדיניות של עיצוב הגבולות והחלת הריבונות בכל מקום, בכל תנאי, ומהר ככל שניתן. באותם ימים נשטפה הארץ בתנופת עשייה, ומוסדו והונחו התשתיות לצורות התיישבות חדשות: יישובי עולים, מושבי עובדים ועיירות פיתוח.

נקודה נוספת הראויה לציון היא שבעוד בעבר הרחוק הדרך היחידה להשיג קרקע הייתה באמצעות רכישה, הרי בעקבות מלחמת העצמאות ומלחמת ששת הימים נוצרו מקורות חדשים של קרקעות "נטושות", צבאיות וביטחוניות. קרקעות אלה שעברו מהריבון הקודם לריבון הנוכחי נקראו קרקעות מדינה. את מרבית הקרקעות האלה – שהשליטה בהן הושגה כתוצאה ממהלך צבאי ולא מקנייה או מרכישה – העבירה המדינה מיד אחרי המלחמות לידיהם של אנשי ההתיישבות שידעו לממש ולהחיל את

חובתנו להעניק למתיישבים את האפשרות לממש את זכותם ל'חווה הגון לדורות' על הקרקע

הריבונות עליהן במהירות מרבית, באמצעות פילוח הקרקע במחרשה. באותם ימים עדיין הייתה ההתיישבות העובדת מותג שראוי להתגאות בו. אנשים נשמו את הקרקע, והיו מהלכים בה כפלאחים, ולא היה צורך להוכיח דבר לאיש, לא להציג ראיות, לא להוכיח בעלויות ומוכן שגם לא לפרנס צבא של עורכי דין.

**"בשני העשורים
החולפים שקעה
ההתיישבות
בקשיים כלכליים
וחברתיים, והיא
מתקשה
להשתקם.**

**קיבוצים איתנים
איבדו מחיוניותם,
דור הבנים שוב
אינו מוצא את
מקומו והחברה
הקיבוצית מזדקנת
ומאבדת מכוחה."**

אולם, כדברי השיר, "עכשיו דבר אין להכיר, על המשלט יושבת עיר, אולי בזכות אותם זמנים" – החל מסוף שנות השישים אנו עדים להתפתחות טבעית שבמסגרתה החברה בישראל הופכת אזרחית יותר ויותר ומגויסת פחות ופחות. המסגרות הלא פורמליות נדחקו הצדה על ידי חשיבה מוסדית, ובארץ החל לצמוח דור צעיר של טכנוקרטים שהפכו להיות מנכ"לים יותר מאשר אנשי חזון.

בשני העשורים האחרונים קרה משהו להתיישבות ולסביבתה. בעוד ההתיישבות החילונית, ובפרט תנועות הנוער הציוניות, עברה לפעול למימוש יעדים אחרים, נותרה תנועת ההתיישבות החדשה בידיהם של אנשי אמונה בלבד, בעיקר במרחבי יהודה, שומרון וחבל עזה. ואילו פיתוחו של המפעל ההתיישבותי החקלאי, שלא ברחבי יש"ע, כמעט נדם. מסיבות שלא זה המקום למנות אותן, שקעה ההתיישבות העובדת בקשיים כלכליים וחברתיים, והיא מתקשה להשתקם.

קיבוצים פורחים ואיתנים איבדו מחיוניותם, דור הבנים שוב אינו מוצא את מקומו במושבים ובקיבוצים, והחברה הקיבוצית מזדקנת ומאבדת מכוחה. בעבר הייתה זו המדינה שהעניקה ליישובי הפריפריה את כל מה שיכלה, אך לא עוד. כיום עיקרו של המאמץ הקיומי מוטל על כל יישוב, וכל יישוב חייב לשאת בו בכוחות עצמו.

תהליך נוסף שהתרחש והשפיע על ההתיישבות העובדת היה היווצרות הסוגיה התכנונית שבמרכזה הדילמה מה יותר חשוב ממה: שמירת המרחבים הפתוחים או המשך הפיתוח המואץ של תשתיות תחבורה, של יישובים ושל שכונות למגורים. אין מחלוקת באשר ללגיטימיות של הדיון בסוגיה זאת, אולם היא יצרה פרדוקס תמוה.

דווקא גורמי התכנון הלאומי, בשילוב עם גופי הירוקים ורשויות שמירת הטבע, אשר שורשיהם נעוצים עמוק בקרקע ההתיישבותית, התייצבו כולם בצד המעדיף את השימור, והותירו את החקלאים ואת אנשי ההתיישבות כמעט בודדים במגרש הפיתוח הלאומי. מצב זה, שבו יכולת ההרחבה של יישובים רבים נמנעת זה שלוש שנים, מקרב את קצם של יישובים קטנים וחלשים ומונע את יכולת הקיום ואת ההתחדשות של החזקים. כדי שלא לעמוד מול שוקת שבורה בתחום ההתיישבות מתחייב, לדעתי, איזון רב יותר בין מגמות הפיתוח לבין מגמות השימור, איזון שיבטיח את המשך פיתוח הארץ בצד שמירה על יופייה, על נופיה ועל מרחביה.

אני מבקש לסכם בתקווה. מתוך עיון בדפי ההיסטוריה של המאה העשרים – המאה שבה שב עמנו לגבולו, המאה שבה נרכשה ונבנתה הארץ הזאת – ברור לחלוטין שאת המטלה ההיסטורית החשובה הזאת נשאו על שכמם אנשי ההתיישבות, המושב, המושבה והקיבוץ יום-יום ושעה-שעה. לכן, דווקא היום, בטרם יכהה הזיכרון, בטרם יתחלפו הדורות ותישכח התודעה, יש להעניק לראשונים אלה את האפשרות לממש את זכותם ההיסטורית בדמות חוזה הגון לדורות על הקרקע הזאת, קרקע שנקנתה במחיר העמל, היזע והדם שאותה רוותה האדמה הזאת בשנים הרבות עד קום המדינה, ובחמישים וארבע השנים שלאחר עצמאותה. מן הטעמים האלה חובה עלינו להכיר בחכירת הקרקע ליישוב חקלאי כל עוד הוא כזה כ"חכירה לדורות"; חובה עלינו להכיר בזכויות החוכר בקרקע המהווה את חלקת המגורים שלו במושב או בקיבוץ, לו או לבניו או לבני משפחתם, ללא הגבלת הזכויות למספר הבנים הטבעיים במשפחה; חובה עלינו גם להכיר בזכויות החקלאי כבעל "זכות סירוב ראשונה", מבלי שיצטרך להתמודד במכרז על קרקע שאותה עיבדו הוא ואבותיו לפניו במשך חמישים, שבעים וחמש או מאה שנים; חובה עלינו גם לזכור שההתפתחות החקלאית המודרנית הביאה יותר ויותר חקלאים לצורך בל יגונה ב"הסבה מקצועית" לפרנסות אחרות. על כן, לדעתי, עלינו להמשיך במדיניות ההנחות במחירי הקרקע שמעניקה המדינה החפצה בביזור האוכלוסייה לנגב ולגליל. הנחות אלה צריכות להתבסס על הגישה הקובעת שההנחות הולכות וגדלות ככל שגדל המרחק הפיזי של ההתיישבות מן המרכז. ויחד עם ההכרה בזכויות האלה, יש לחייב את חוכר הקרקע החקלאית לעבד את אדמתו, ויש לחייב את הרשויות לשמור על הקרקעות מכל משמר, ועל פי החוק.